

Dr Marek Smoleń
Zakład Organizacji i Zarządzania
Uniwersytetu Rzeszowskiego

Spoleczne skutki procesów transformacji gospodarczej w wymiarze lokalnym

WPROWADZENIE

Okres transformacji ustrojowej przyniósł ze sobą wiele zmian, zarówno w życiu całego społeczeństwa, społeczności lokalnych, jak i poszczególnych rodzin, wpływając w zasadniczy sposób na warunki ich rozwoju i choć nowe realia ustrojowe z założenia miały przynieść polskim rodzinom szansę na „lepsze jutro” – rzeczywistość społeczna ostatnich lat pokazała wyraźnie, jak wiele barier i zagrożeń przyniósł ze sobą ten okres. Niektóre z nich pojawiają się już na poziomie rodziny, skutecznie blokując możliwość zagwarantowania takiego standardu życia, który zapewniłby optymalne warunki rozwoju. Okres transformacji, choć społecznie akceptowany (rozwój swobód politycznych i gospodarczych, likwidacja gospodarki niedoboru na rzecz działania wolnego rynku i zasad wolnej konkurencji) przyniósł ze sobą trudne do przewyciężenia problemy egzystencjalne. Nasilające się w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych niekorzystne zjawiska społeczne takie jak bezrobocie, pauperyzacja społeczeństwa nadal stanowią główne zagrożenie dla bieżącego funkcjonowania wielu polskich rodzin.

Sytuacja, jaka pojawiła się w Polsce po 1989 roku doprowadziła do wielu ludzkich dramatów. Słowo „bezrobocie” nabrało zupełnie innego znaczenia, stało się synonimem wielu konfliktów czy wręcz tragedii. Społeczeństwo nie było przygotowane pod względem psychicznym do takiego stanu rzeczy. Pomimo zapewnień o normalizacji sytuacji w kraju, liczba bezrobotnych w dużym tempie wzrastała z roku na rok. Były i są środowiska lokalne, gdzie bezrobocie sięga 25% ogółu ludności w wieku produkcyjnym. Na skutki takiej sytuacji nie trzeba było zbyt długo czekać. Przytłaczająca większość ludzi znalazła się na bruku bez środków do życia i nadziei na znalezienie nowej pracy. Był to dla nich cios, który w znacznym stopniu zaczął skutkować negatywnymi następstwami, które aktualnie są bardzo widoczne. Brak stałych dochodów doprowadził do drastycznego obniżenia stopy życiowej znacznej części społeczeństwa. Państwo wprowadziło mechanizmy ochronne w postaci zasiłków dla bezrobotnych oraz

szereg zasiłków i świadczeń socjalnych. Jednak wszystko to nie jest w stanie zapewnić potrzebującym dochodów niezbędnych do godnego życia, gdyż pieniędzy na pomoc społeczną jest relatywnie mało i nie każdy może skorzystać z tej formy świadczeń. Nawet jeżeli korzysta, to przez określony okres. Granicę między nędzą a ubóstwem przekraczają często niezauważalnie i w pewnym momencie stwierdzają, że nie posiadają żadnych dochodów, wszystkie zasoby zostały wyczerpane, a oni sami stają przed barierą nie do pokonania. Stopniały oszczędności, wyczerpały się rezerwy i brak jest środków na odkupienie zniszczonych rzeczy. Na zasadzie reakcji łańcuchowej pojawiają się kolejne negatywne skutki bezrobocia, bardziej drastyczne, bo prowadzące do degradacji środowisk społeczności lokalnych.

Celem opracowania jest prezentacja zjawisk o charakterze społecznym, które są skutkiem przeobrażeń gospodarczych. Brak pracy i możliwości zarobkowania powodują liczne negatywne skutki o charakterze egzystencjalnym dla poszczególnych osób, rodzin czy środowisk lokalnych. W pracy zaprezentowano dane statystyczne informujące o liczbie rodzin objętych pomocą społeczną, powodach przyznania środków z pomocy społecznej oraz odsetku osób gospodarstw domowych zagrożonych ubóstwem na przykładzie losowo wybranego powiatu.

ZNACZENIE POMOCY SPOŁECZNEJ

Radykalne pogorszenie sytuacji materialnej znacznej części rodzin spowodowanej długotrwałym brakiem pracy powoduje szybką degradację ekonomiczną jednostki i rodziny, potęguje biedę oraz powiększa sferę ubóstwa. Osoba bezrobotna nie jest w stanie utrzymać siebie i swojej rodziny, a co gorsze, nie może również zaspokoić nawet podstawowych potrzeb swych domowników. Utracony dochód należy czymś zrekompensować, dlatego też zwiększa się gwałtownie liczba rodzin żyjących ze świadczeń społecznych, w tym z zasiłków dla bezrobotnych oraz zasiłków z pomocy społecznej¹. W rozumieniu ustawy, pomoc społeczna „jest instytucją polityki społecznej państwa, mającą na celu umożliwienie osobom i rodzinom przezwyciężenie trudnych sytuacji życiowych, których nie są w stanie pokonać, wykorzystując własne środki, możliwości i uprawnienia”². Tak rozumiana pomoc społeczna ma trzy podstawowe cele operacyjne:

1. zaspokojenie niezbędnych potrzeb życiowych osób i rodzin oraz umożliwienie im bytowania w warunkach odpowiadających godności człowieka;

¹ S. Golinowska, *Przemiany w warunkach życia polskich rodzin w okresie transformacji*, Raport Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 1995, s. 243.

² Dz.U. Nr 87, Ustawa z 29 listopada 1990 r. poz. 506.

2. doprowadzenie w miarę możliwości do życiowego usamodzielnienia się osób i rodzin oraz ich integracji ze środowiskiem;
3. zapobieganie powstawaniu trudnych sytuacji życiowych. Pomoc społeczną organizują organa administracji rządowej i samorządowej, współpracując z organizacjami społecznymi, związkami wyznaniowymi, stowarzyszeniami charytatywnymi, fundacjami oraz osobami fizycznymi.

Rodzaj, forma i rozmiar świadczeń uzależnione są od okoliczności uzasadniających udzielenie pomocy, jednak świadczenie pomocy społecznej powinno służyć umacnianiu rodziny, aby „jak najdłużej utrzymać człowieka w jego własnym środowisku”.

Można określić paradoksem sytuację, w której człowiek nieposiadający stałych dochodów, któremu nie starcza na zaspokojenie podstawowych potrzeb swoich i rodziny, może wpaść w nałóg alkoholizmu, który wymaga dużych nakładów. Spożycie alkoholu w Polsce w przeliczeniu na jednego mieszkańca wynosi około 11 litrów w przeliczeniu na 100-proc. spirytus i zjawisko to ma tendencję rosnącą.

Pomocy społecznej na zasadach określonych w ustawie udziela się osobom i rodzinom, w szczególności z powodu: ubóstwa, sieroctwa, bezdomności, potrzeby ochrony macierzyństwa, bezrobocia, niepełnosprawności, długotrwałej choroby, bezradności w sprawach opiekuńczo-wychowawczych i prowadzenia gospodarstwa domowego, zwłaszcza w rodzinach niepełnych lub wielodzietnych, alkoholizmu lub narkomanii, trudności w przystosowaniu do życia po opuszczeniu zakładu karnego.

Niewątpliwie, system zasiłków może w pewnym stopniu „łatać” budżet domowy. Ale oczywiście jest to tylko część problemu. Zasiłki na gospodarcze usamodzielnienie się są z pewnością bardzo ważnym instrumentem aktywizacji zawodowej. Aby były jednak skuteczne, powinny być uzupełnione odpowiednim poradnictwem w zakresie prowadzenia małego biznesu. W dalszym ciągu brakuje usług edukacyjnych wspierających czy terapeutycznych, które nie dopuszczałyby lub łagodziłyby dysfunkcje, jakie często dotyczą rodzinę w następstwie bezrobocia. Jest to o tyle ważne, iż im dłużej pozostaje się w stanie bezrobocia, tym trudniejsze do pokonania są problemy, które ono niesie.

Ważnym kierunkiem rozwoju polityki pomocy społecznej na poziomie lokalnym jest stworzenie sieci usług wspierających, edukacyjnych lub korekcyjnych o mniej lub bardziej profesjonalnym charakterze, nastawionych na specyficzne problemy węższych kategorii osób lub rodzin wymagających pomocy. Potrzeby w tym zakresie są ogromne³.

Mimo otrzymywania świadczeń kompensacyjnych z pomocy społecznej, skutki bezrobocia w sferze ekonomicznej i psychospołecznej są dla rodziny

³ J. Kwaśniewski, *Praca socjalna, pomoc społeczna*, Warszawa 1995, s. 253–255.

wyjątkowo dotkliwie. Obniżenie poziomu życia, poczucie krzywdy, bezsilność, frustracja, a także izolacja społeczna, pogorszenie stanu zdrowia oraz wzrost konfliktów i zachowań patologicznych, to typowe problemy życia codziennego rodzin dotkniętych bezrobociem.

Utrata pracy jest dla człowieka czynnikiem wywołującym ogromny stres, jednak osoba o silnym charakterze jest w stanie tę sytuację przezwyciężyć. Nie wszyscy są jednak jednakowo odporni psychicznie i w trudnych dla siebie sytuacjach zaczynają „topić” swoje problemy w alkoholu. Taka sytuacja doprowadza całe rodziny do skrajnej nędzy.

W podobnej sytuacji znajdują się również absolwenci szkół zawodowych i średnich. Dużo wolnego czasu, brak stałego zajęcia prowadzi wielu takich ludzi ku nałogowi alkoholizmu. Jednak na alkohol potrzebne są pieniądze, zarówno tym, którzy pracę utracili, jak i tym, którzy jej nie zdążyli jeszcze podjąć. Tutaj rozpoczyna się następny etap w życiu osób znajdujących się w sferze ubóstwa, niestety, kolejny negatywny wynikający z niedostatku podaży na rynku pracy jakim jest wzrost przestępczości.

Do najczęściej pojawiających się patologii zalicza się:

- przestępczość (pospolitą, gospodarczą, młodocianych);
- zachowania dysfunkcjonalne rodziny;
- zachowania autoagresyjne – samozniszczenie (alkoholizm, narkomania);
- dewiacyjne zachowania seksualne;
- zaburzenia psychiczne, nerwice;
- zachowania aspołeczne, zaostrzające konflikty społeczne.

Rozwój społeczno-ekonomiczny regionu jest zjawiskiem bardzo pożądanym, jednak wraz z nim pojawiają się procesy oddziałujące ujemnie na zachowania ludzkie. Dysproporcje między rozbudzonymi potrzebami konsumpcyjnymi a możliwościami ich zaspokojenia w danym czasie rodzą frustracje u osób mniej odpornych, zwłaszcza pozostających bez pracy. Konieczność zmiany miejsca zamieszkania, dotychczasowego środowiska oraz problemy ze znalezieniem pracy powodują załamanie się poczucia własnej wartości, co sprzyja niepożądanym zachowaniom społecznym. Przykładem mogą być przestępstwa popełniane z powodu złej sytuacji materialnej lub braku możliwości jakiegokolwiek zarobkowania.

W obliczu niemożności lub niepełnych możliwości zaspokojenia podstawowych potrzeb rozwijają się patologie społeczne: zwiększony wskaźnik spożycia narkotyków, wzrost liczby samobójstw czy właśnie wzrost przestępczości. W ostatnich latach znacznym problemem stało się zjawisko narkomanii. Zażywanie narkotyków jest coraz częściej manifestacją niezależności jednostki, swego rodzaju „modą” obowiązującą w pewnych kręgach społecznych. Odurzanie się narkotykami pełni rolę zastępczego, w stosunku do alkoholu sposobu na ob-

niżenie frustracji. Traktowane są jako skuteczny środek mający pomóc słabej psychicznie jednostce radzić sobie z ekonomiczno-egzistencjalnymi problemami dnia codziennego. Aktualnie narkotyki stają się niejednokrotnie sposobem na życie, nadając zażywającym je osobom poczucie przynależności do lepiej sytuowanych warstw społecznych. Zniekształcony obraz narkotyku jako rozrywki bez konsekwencji, promowany przez kulturę masową i niejednokrotnie media, staje się przyczyną występowania tej groźnej patologii w szerokim zakresie. Przerażający jest fakt sięgania po nie coraz młodszych ludzi oraz ogólna dostępność w szkole i na podwórku.

Przedstawiony zarys problemu patologii społecznej to tylko krótki przegląd tak szerokiego zjawiska. Dla całego społeczeństwa bezrobocie, któremu towarzyszy ubóstwo i natężenie zjawisk patologii społecznej, jest najbardziej dotkliwym problemem społecznym. Masowe bezrobocie utrzymujące się przez dłuższy czas może być przyczyną różnego rodzaju niepokojów społecznych, stanowiących zagrożenie dla prawidłowego funkcjonowania społeczeństwa, a także dla stabilizacji gospodarki.

SYTUACJA ZDROWOTNA GOSPODARSTW DOMOWYCH LOKUJĄCYCH SIĘ W SFERZE UBÓSTWA

Długotrwały brak aktywności zawodowej rodziców, niesprzyjające warunki materialne ograniczają lub wręcz uniemożliwiają osiągnięcie odpowiedniego poziomu wykształcenia oraz ukształtowanie właściwych aspiracji życiowych młodego pokolenia. Szansę rozwoju intelektualnego dzieci i młodzieży z tych rodzin obniża brak przekazu właściwych wzorców, wartości zarówno w rodzinie, jak i najbliższym otoczeniu.

Zdaniem policji, narkotyki są dostępne w trzech czwartych szkół podstawowych i 90% średnich. Najmłodszy narkomani mają po osiem, dziewięć lat. Po narkotyki okazjonalnie sięga około 200 tysięcy polskich nastolatków, zaś 30–40 tys. jest od nich uzależniona. Policja szacuje, że w Polsce działa około 200 zorganizowanych grup przestępczych, mających w swoich szeregach 4–5 tys. członków. Struktura ich zarobków przypomina piramidę: na szczycie znajduje się kilku ludzi, którzy czerpią gigantyczne zyski, idące w miliony dolarów, na dole setki dealerów, którzy zarabiają na ludzkiej krzywdzie⁴.

Badania dotyczące rodzin i gospodarstw domowych lokujących się w sferze ubóstwa w zasadzie koncentrują się na ekonomicznych wskaźnikach warunków

---

⁴ Analiza stanu zagrożenia przestępczością narkotykową w Polsce, Biuro ds. Narkotyków Komendy Głównej Policji.

bytu, zawierają więc główne parametry położenia materialnego. Tymczasem ubóstwu społecznemu towarzyszą zróżnicowane zjawiska, które prowadzą do bardzo negatywnych skutków społecznych. Pogarszanie się warunków materialnych społeczeństwa nie pozostaje bez wpływu na jego kondycję psychospołeczną i zdrowotną⁵. Warunki materialne są bowiem jednym z głównych czynników wywołujących stany depresyjne związane z poczuciem braku stabilności i bezpieczeństwa socjalnego, jak również z ograniczoną partycypacją w życiu społecznym. Problem jest bardzo istotny, gdyż w ostatnich latach zaobserwowano wyraźny spadek przeciętnej długości życia. Niskiej kondycji psychosomatycznej Polaków towarzyszy w szczególności wzrost zapadalności na niektóre choroby zakaźne, choroby społeczne; nerwice, choroby serca, choroby psychiczne oraz znaczny wzrost zachorowalności na czynną gruźlicę płuc, tradycyjnie już uznawaną za chorobę będącą wynikiem biedy i niedożywienia. Związek między niską pozycją społeczno-ekonomiczną, a zdrowiem i chorobą jest niekwestionowany. Fakt ten potwierdza wiele badań naukowych⁶. Niska pozycja społeczno-ekonomiczna może bowiem wpływać na stan zdrowia, a ten może przesądzić o osiągnięciu niskiej pozycji społecznej. Zależność jest więc dwukierunkowa. Związek między pozycją społeczno-ekonomiczną a zdrowiem psychosomatycznym stał się charakterystyczną cechą lat dziewięćdziesiątych, potwierdzając tym samym nasilającą się polaryzację polskiego społeczeństwa. Syndrom czynników charakterystycznych dla okresu transformacji systemowej: brak poczucia stabilności i bezpieczeństwa socjalnego, zagrożenie utraty źródła utrzymania, poszerzająca się sfera ubóstwa, nie pozostaje więc bez wpływu na psychospołeczną i zdrowotną kondycję gospodarstw domowych. Według J. Czapińskiego, „u Polaków poczucie szczęścia i kondycja psychiczna stały się wręcz niebywale zależne od obiektywnych wymiarów jakości życia: wieku, dochodów, stanu cywilnego, wykształcenia”⁷.

Predyspozycje psychiczne oraz dobra kondycja zdrowotna mają niewątpliwie wpływ na ludzkie postawy i zachowania, znajdują także swoje odbicie we wzorach deklarowanej aktywności. Ludzie o niskiej kondycji psychosomatycznej skupiają się wyłącznie na własnych i rodziny problemach bytowych. Zaznacza się izolowanie od świata społecznego w skali makro poza swoim środowiskiem. Brak zainteresowania sprawami ogólnospołecznymi tłumaczy się zajęciami domowymi, wychowywaniem dzieci, dodatkową pracą, poczuciem niekompetencji. Ponadto sprawy ogólnospołeczne nie należą do zakresu działań ludzi biednych,

⁵ M. Jarosz, *Nierówności społeczne*, Warszawa 1984, s. 17.

⁶ A. Ostrowska, *Sytuacja społeczno-ekonomiczna a stan zdrowia*, [w:] L. Beskid (red.), *Warunki życia i kondycja Polaków na początku zmian systemowych*, Warszawa 1992, s. 72.

⁷ J. Czapiński, *Uziemienie ulańskiej duszy*, „Kultura i Społeczeństwo” 1994, nr 3, s. 17.

ponieważ ludzie ci na ogół nie cieszą się takimi wpływami, które mogłyby pozwolić im jako grupie społecznej na określenie pewnych opcji, a polityka walki z ubóstwem jest ustalana poza nimi.

Biorąc pod uwagę fakt, iż państwo wycofuje się z zapewnienia wielu osłon socjalnych, a nowe elity polityczne promują bogate i silne grupy społeczne, które potrafią włączyć się w procesy urynkwienia gospodarki, jest wysoce prawdopodobne, że liczba gospodarstw domowych o niskiej kondycji psychosomatycznej będzie się powiększać. Nie ulega wątpliwości, iż jest to problem budzący uzasadniony niepokój, gdyż zjawisko to stanowi zagrożenie dla biologicznego i cywilizacyjnego rozwoju społeczeństwa. Dlatego też należy pamiętać o organizowaniu i doskonaleniu programu polityki społecznej dotyczącej zjawiska ubóstwa, bowiem strategię radzenia sobie w nowej sytuacji mogą odnosić się jedynie do ludzi o dobrej kondycji zdrowotnej.

POZYCJA DZIECKA W RODZINIE BEZROBOTNEJ

Dokonujące się w latach dziewięćdziesiątych w Polsce przemiany w różnych dziedzinach życia spowodowały również zmiany modelu i obrazu rodziny. Rodzina jest grupą złożoną z osób połączonych stosunkiem małżeństwa i relacji rodzice–dzieci. To podstawowa grupa społeczna spełniająca istotne funkcje zaspokajające potrzeby psychiczne i emocjonalne swych członków. Rodzina pierwsza wprowadza dziecko w świat społeczny. Dostarcza mu norm i wzorów postępowania, wpaja pojęcie dobra i zła, koryguje niewłaściwe formy zachowania, stwarza warunki do zaspokojenia potrzeb biologicznych, psychicznych, społecznych i ekonomicznych.

Najważniejsze potrzeby psychiczne dziecka to: potrzeba bezpieczeństwa, stabilizacji, pewności, przynależności uczuciowej, miłości i uznania. Od zaspokojenia potrzeb dziecka zależy prawidłowy przebieg jego rozwoju. Aby zaś całością potrzeb rozwojowych dziecka mógł być zaspokojony, konieczna jest prawidłowa struktura rodziny i właściwa atmosfera w niej panująca. Każda rodzina tworzy swój własny świat, w którym bliskie wspólne obcowanie, przeżywanie radości i smutków spaja rodzinę i decyduje o jej wartości, wzbogaca uczucia, pomnaża działania, kształtuje osobiste dążenia członków rodziny oraz ich wyobrażenia o sobie i świecie.

Wymienione czynniki wpływają na powstawanie charakterystycznych dla każdej rodziny sytuacji społeczno-wychowawczych, a te z kolei rzutują na treść i formę zdobywanych przez dziecko doświadczeń społecznych i na proces uczenia się, a w ostatecznym efekcie na kształtowanie się osobowości dziecka, tj. jego postaw, zainteresowań itp. Wpływ rodziny na ogólny rozwój fizyczny, in-

telektualny i uczuciowy dziecka jest olbrzymi. W rodzinie dziecko zaspokaja ważne potrzeby biologiczne i psychiczne. Zaspokajając potrzeby biologiczne dziecka, rodzice zobowiązani są do zapewnienia dziecku godziwych warunków bytowych, tzn. materialnych i mieszkaniowych. Jednym z najważniejszych obowiązków rodziców jest dbałość o zdrowie dziecka, o regularne i odpowiednio kaloryczne odżywianie, zapewnienie dziecku potrzebnego wypoczynku. Do rodziców należy także troska o należyte wypełnianie przez dziecko obowiązków szkolnych, zapewnienie mu potrzebnych przyborów i pomocy szkolnych.

Bezrobocie często burzy klimat życia rodzinnego. Wpływa destrukcyjnie na pełnienie przez rodzinę jej podstawowych funkcji, na realizację określonych zamierzeń, zadań, planów życiowych. Najbardziej bolesnym aspektem bezrobocia jest zagrożenie bezpiecznej egzystencji własnej rodziny. Rodzi ono poczucie beznadziejności, niepewność, ból istnienia oraz wprowadza negatywny koloryt uczuciowy dla życia całej rodziny. Brak pracy ma negatywny wpływ na ekonomiczną funkcję rodziny. Powoduje jej szybką degradację ekonomiczną, potęguje biedę i rozszerza sferę ubóstwa. Trudna sytuacja finansowa rodzin powoduje konieczność ograniczenia lub rezygnacji z opłat za różne formy opieki i zajęć dzieci. Rezygnacja z usług przedszkoli i placówek kulturalno- oświatowych oznacza zmianę w sposobie realizacji funkcji opiekuńczo-wychowawczej. Dla dzieci jest to zazwyczaj ograniczenie kontaktów z rówieśnikami, zmiany w rozwoju zainteresowań i osobowości, brak możliwości wypoczynku poza miejscem zamieszkania⁸.

Warunki społeczno-ekonomiczne decydują głównie o stanie zdrowia i rozwoju dziecka. Dzieci żyjące w złych warunkach częściej są żywione nieprawidłowo, a co za tym idzie, często można spotkać u nich objawy niedożywienia przejawiające się w formie gorszego rozwoju fizycznego. Niekiedy nawet dochodzi do takich sytuacji, gdy coraz częściej niedożywione dzieci mdleją na lekcjach, gdyż spożywają tylko jeden posiłek w ciągu dnia⁹.

Pobyt na świeżym powietrzu przez dłuższy czas (kolonie, obozy) wpływa nie tylko na samopoczucie człowieka, ale także w istotny sposób oddziałuje stymulująco na jego wydolność psychofizyczną i rozwój. Niestety, ze względów ekonomicznych bezrobotni rodzice często rezygnują z takich form wypoczynku na rzecz zaspokojenia najniezbędniejszych potrzeb rodziny.

Zubożenie rodziny prowadzi do braku możliwości zaspokajania aspiracji realizowanych poza szkołą, rozwijania uzdolnień i zainteresowań. Brak pieniędzy uniemożliwia korzystanie z coraz szerszej, pracującej w atrakcyjnych formach

---

⁸ D. Graniewska, B. Balcerzak-Paradowska, D. Głogosz, *Współczesne zagrożenia realizacji podstawowych funkcji rodziny*, SiM IpiSS 1992, z. 21, s. 14.

⁹ B. Balcerzak-Paradowska, *Dzieci w rodzinach bezrobotnych*, „Przyjaciele dziecka” 1995, nr 5, s. 6.

sieci niepublicznych placówek edukacyjnych, wychowawczych i kulturalnych. W bezrobotnych rodzinach plany kształcenia dzieci uzależnia się od możliwości finansowych. Niekiedy dochodzi do sytuacji, gdy tylko jedno z kilkorga zdolnych dzieci może kształcić się lepiej, gdyż bezrobotnych rodzin nie stać na finansowanie nauki wszystkich dzieci.

Rodziny bezrobotnych muszą przezwyciężać wiele trudności wywołanych spadkiem dochodów. Pojawiają się też problemy w zakresie stosunków wewnątrzrodzinnych, słabnie autorytet niepracującego rodzica, zwłaszcza ojca. Zwiększenie częstości sytuacji konfliktowych następuje najczęściej w związku z pogłębieniem się niedostatku i na tle oczekiwań konsumpcyjnych dzieci, których potrzeby kształtowane często pod wpływem atrakcyjnej oferty rynkowej wspieranej reklamą, nie są możliwe do zaspokojenia ze względu na trudną sytuację materialną rodziny.

Zjawisko bezrobocia w sposób szybki i dramatyczny ogranicza zaspokojenie potrzeb materialnych członków rodziny. Powoduje powiększenie się obszaru niedostatku i biedy.

Według „Raportu o sytuacji polskich rodzin”, zasięg ubóstwa relatywnie kształtował się w latach 1999–2000 na poziomie 16–17%¹⁰. W kolejnych latach zasięg ubóstwa systematycznie wzrastał. W 2000 roku, jak i w latach kolejnych spośród dzieci do lat 14, aż co piąte trafiało do sfery ubóstwa. W konsekwencji, dzieci do lat 14 stanowiły jedną trzecią osób żyjących w sferze ubóstwa relatywnego, podczas gdy osoby, które ukończyły 60 lat – jedną dziewiątą. Ubóstwo całych rodzin należy także oceniać ze względu na czas jego trwania. Jeśli ma się do czynienia z utrwalającą się złą sytuacją materialną rodziny, to może ona doprowadzić do dziedziczenia złego statusu życiowego, marginalizacji, a nawet degradacji biologicznej, z której ciężko się wydobyć młodemu pokoleniu.

Obecnie pomoc instytucji nastawiona jest przede wszystkim na zaspokojenie bieżących potrzeb rodzin: dofinansowanie czynszu, opału, dożywianie dzieci, finansowanie ich wakacji, pomoc w zakupie podręczników. Jest to bardzo ważna pomoc, jednak tylko doraźna i niewystarczająca. Brak jest natomiast działań w szerszej społecznej skali (i oczywiście środków) zorientowanych bardziej perspektywnie, nakierowanych na przerwanie procesu dziedziczenia biedy, niskiego poziomu wykształcenia i braku kwalifikacji, dziedziczenia utrwalonego statusu bezrobotnego, bezradności i trwałego polegania na instytucjach pomocy. Do niedawna bezrobotny mógł liczyć głównie na zasiłek z urzędu pracy lub z pomocy społecznej. Ostatnio środki na ten cel zostały radykalnie ograniczone, ale ciągle jeszcze zasiłki są dominującą (niekiedy prawie wyłączną) formą łagodzenia skutków bezrobocia i ubóstwa. Dlatego też potrzebne są kompleksowe działania wszystkich

¹⁰ *Raport o sytuacji polskich rodzin*, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów Biuro do Spraw Rodziny, Warszawa 2002, s. 83.

instytucji, aby przygotowały takie projekty i metody przeciwdziałania bezrobociu, które w skuteczny sposób mogłyby ograniczyć rozmiary tego zjawiska.

SKUTKI SPOŁECZNE I EKONOMICZNE BEZROBOCIA

Procesowi przekształcania polskiej gospodarki od początku towarzyszyło wiele negatywnych zjawisk, które powodowały pogorszenie się sytuacji materialnej znacznej części społeczeństwa w bardzo szybkim tempie. Badania nad ubóstwem w Polsce zostały zintensyfikowane na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Za wskaźnik sytuacji materialnej gospodarstwa domowe przyjęto ogólny poziom wydatków gospodarstw domowych (łącznie ze spożyciem naturalnym). Gospodarstwo domowe zostało uznane za żyjące w sferze ubóstwa, jeśli jego poziom wydatków był niższy od wartości przyjętej za granicę ubóstwa. Granicą ubóstwa może być poziom minimum socjalnego wyznaczający sferę niedostatku, połowa średnich wydatków ekwiwalentnych gospodarstw domowych w kraju jako relatywna granica ubóstwa lub poziom minimum egzystencji, jako linia ubóstwa bezwzględnego, której poziom jest ponad dwukrotnie niższy od poziomu minimum socjalnego.

Tabela 1

Sfera zagrożenia ubóstwem w Polsce w 2003 roku

Granica ubóstwa	Stopa ubóstwa (odsetek osób poniżej granicy ubóstwa)	Głębokość ubóstwa (wskaźnik luki dochodowej w %)
Minimum socjalne	59	około 35
Minimum egzystencji	12	około 25
50% średnich (ekwiwalentnych) wydatków gospodarstw domowych	20	około 23
„Ustawowa” granica ubóstwa	19	około 22
Granica subiektywna (lejdejska)	27	około 27

Źródło: http://www.stat.gov.pl/dane_spol-gosp/warunki_zycia/sytu_gosp_domo_2003.doc.

Z badań budżetów rodzinnych wynika, że w 2003 roku prawie 60% ludności Polski żyło w gospodarstwach domowych, w których poziom wydatków był niższy od minimum socjalnego. Niemal jedna czwarta rodzin miała dochody niższe od subiektywnej granicy ubóstwa. Co piąta osoba (20%) żyła w sferze ubóstwa relatywnego, a co ósma (12%) pochodziła z rodzin żyjących poniżej minimum egzystencji. Biorąc pod uwagę „ustawową” granicę ubóstwa, co trzecia osoba żyła w gospodarstwie domowym, w którym poziom wydatków był niższy od tego minimum.

Ustawa o pomocy społecznej z 29 listopada 1990 roku znacznie rozszerzyła krąg osób mogących być odbiorcami świadczeń pomocy społecznej. Stąd też,

chcąc dokładniej zobrazować daną sytuację, przedstawiono dane diagnozujące losowo wybrany powiat. Na przestrzeni lat 2001–2003 odnotowuje się wzrost nowych klientów pomocy społecznej, jak i znaczną różnorodność świadczeń, z jakich korzystają. Tabela 2 przedstawia liczbę rodzin objętych pomocą społeczną.

Tabela 2

Liczba rodzin objętych pomocą społeczną

Lp.	Lata	Liczba rodzin objętych pomocą		
		Ogółem	Miasto	Wieś
1	2001	2507	1082	1425
2	2002	2654	1154	1500
3	2003	2693	1163	1530

Źródło: Oddział Spraw Społecznych Urzędu Powiatowego.

Liczba rodzin objętych pomocą społeczną z roku na rok wzrasta. Ponad 53% tych ludzi to osoby zamieszkujące na wsi. Są to głównie osoby, które kiedyś pracowały jako tzw. dwuzawodowcy, a dzisiaj nie są w stanie utrzymać rodziny z kilkuhektarowego gospodarstwa. Ubóstwo w różnym stopniu dotyka poszczególne grupy ludności. Zróżnicowanie zależy od głównego źródła dochodów w gospodarstwie. W najgorszej sytuacji znajdują się rodziny, które utrzymują się ze źródeł niezarobkowych, między innymi z zasiłków dla bezrobotnych i świadczeń społecznych. Tabela 3 obrazuje tę sytuację.

Tabela 3

Powody przyznania świadczeń pomocy społecznej

Lp.	Powód trudnej sytuacji życiowej	2001	2002	2003	2004	
1	Ubóstwo	548	816	666	617	
2	Sieroctwo	11	9	3	3	
3	Bezdomność	7	4	6	9	
4	Potrzeba ochrony macierzyństwa	54	38	40	21	
5	Bezrobocie	413	496	535	516	
6	Niepełnosprawność	599	651	696	452	
7	Długotrwała choroba	207	223	309	385	
8	Bezradność w sprawach opiekuńczo-wychowawczych i prowadzeniu gospodarstwa	163	185	146	181	
9	W tym	Rodziny niepełne	121	132	105	108
10		Rodziny wielodzietne	42	48	41	48
11	Alkoholizm	144	135	138	142	
12	Narkomania	2	3	3	5	
13	Trudności w przystosowaniu do życia po opuszczeniu zakładu karnego	4	5	1	3	

Źródło: Oddział Spraw Społecznych Urzędu Powiatowego.

Jak wynika z tabeli 3, główną przyczyną, dla której rodziny korzystają z zasiłków okresowych jest ubóstwo. Rodziny pozostające w sferze ubóstwa stanowią prawie 60% wszystkich zasiłkobiorców okresowych. Bardzo dużą grupę stanowią również ludzie niepełnosprawni i bezrobotni, których liczba z roku na rok wzrasta w znacznym tempie. Prawdopodobieństwo znalezienia się w sferze niedostatku lub ubóstwa jest tym większe, im liczniejsza jest gospodarstwo domowe. Podczas gdy 25,5% gospodarstw domowych jednoosobowych żyje w niedostatku (poniżej minimum socjalnego), gospodarstw sześć- i więcej osobowych znajdujących się w tej sytuacji jest ponad 75%. Poniżej minimum egzystencji żyje 15,8% gospodarstw sześć- i więcej osobowych, dziesięciokrotnie więcej niż gospodarstw złożonych z jednej osoby. Tabela 4 obrazuje powyższe rozważania.

Tabela 4

Odsetek osób gospodarstwach domowych zagrożonych ubóstwem

Gospodarstwa domowe, według liczby osób	Odsetek osób w gospodarstwach domowych znajdujących się poniżej:		
	minimum socjalnego	minimum egzystencji	relatywnej granicy ubóstwa
Ogółem:	59	12	20
1-osobowe	25,5	1,6	5,5
2-osobowe	25,9	1,4	5,3
3-osobowe	37,3	1,4	8,4
4-osobowe	50,7	2,5	13,1
5-osobowe	66,4	4,0	23,4
6- i więcej osobowe	78,2	15,8	35,9

Źródło: Oddział Spraw Społecznych Urzędu Powiatowego.

Biorąc pod uwagę typ gospodarstwa domowego, najbardziej zagrożone są ubóstwem rodziny wychowujące czworo i więcej dzieci. Ponad połowa tych rodzin żyje w sferze niedostatku, w sytuacji nie gwarantującej „normalnego” funkcjonowania w społeczeństwie, a więc w sferze skrajnego ubóstwa.

Zjawisko ubóstwa jest wielowymiarowe i wielowarstwowe, niemniej jednak za najważniejszy wskaźnik określający jego zasięg można przyjąć dochód lub poziom wydatków gospodarstw domowych. Zatem gospodarstwa domowe można przyjąć za ubogie, jeżeli poziom jego dochodów jest niższy od przyjętych wartości minimalnych.

W analizowanym okresie różne były powody trudnej sytuacji życiowej świadczeniobiorców. Najczęstszą przyczyną było bezrobocie. Klęska braku pracy jest nadal głównym czynnikiem generującym ubóstwo w sferze materialnej, psychicznej i społecznej funkcjonowania rodziny oraz społeczności lokalnych.

PODSUMOWANIE

Należy stwierdzić, że przekształcenia, jakie dokonały się pod wpływem transformacji ustrojowej w Polsce odcisnęły istotne piętno na dochodach ludności, pozbawiając niektóre z nich odpowiedniej ilości środków finansowych umożliwiających im życie na właściwym poziomie. Rozmiary ubóstwa, jakie można zaobserwować w dzisiejszym społeczeństwie, stały się poważnym problemem społecznym, gdyż przestają wiązać się z krótkotrwałym pogorszeniem sytuacji bytowej ludności, a stają się dla niektórych grup rzeczywistością o cechach trwałych.

Ubóstwo uwarunkowane jest wieloma czynnikami. Wydaje się, że w obecnej sytuacji jako najistotniejsze należy wymienić: typ biologiczny gospodarstwa domowego, jego status społeczno-ekonomiczny, liczbę osób w gospodarstwie domowym, a także środowisko miejsca zamieszkania.

Każda zmiana społeczna, a transformacja systemu zwłaszcza, wywołuje określone wyobrażenia na temat własnej przyszłości. Są one istotnym elementem świadomości zbiorowej, ponieważ od tego zależy, czy przyszłość postrzegana jest jako szansa uruchamiająca inwencję i przedsiębiorczość, czy stanowi zagrożenie. Elementy te wyznaczają klimat życia społeczno-gospodarczego środowisk lokalnych.

LITERATURA

- Analiza stanu zagrożenia przestępczością narkotykową w Polsce*, Biuro ds. Narkotyków Komendy Głównej Policji.
- Balcerzak-Paradowska B., *Dzieci w rodzinach bezrobotnych*, „Przyjaciele dziecka”, nr 5, 1995.
- Czapiński J., *Uziemienie ulańskiej duszy*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 3, 1994.
- Dz.U. Nr 87, Ustawa z 29 listopada 1990 r. poz. 506.
- Golinowska S., *Przemiany w warunkach życia polskich rodzin w okresie transformacji*, Raport Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 1995.
- Graniewska D., Balcerzak-Paradowska B., Głogosz D., *Współczesne zagrożenia realizacji podstawowych funkcji rodziny*, SiM IpiSS, z. 21, 1992.
- Jarosz M., *Nierówności społeczne*, Warszawa 1984.
- Kwaśniewski J., *Praca socjalna, pomoc społeczna*, Warszawa 1995.
- Ostrowska A., *Sytuacja społeczno-ekonomiczna a stan zdrowia*, [w:] L. Beskid (red.), *Warunki życia i kondycja Polaków na początku zmian systemowych*, Warszawa 1992.
- Raport o sytuacji polskich rodzin*, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów Biuro do Spraw Rodziny, Warszawa 2002.

Social Results of Economic Transformation Processes in Local Dimension

Summary

In the study there were presented social results of the lack of employment and deteriorating in material situation of many families from local environments. The reasons of poverty as well as the ways of its limiting by social support were indicated.

There was also covered an acute social problem of numerous pathological phenomena, especially among children. There were also presented the areas at stake of poverty as well as the number of people receiving social support in Poland and in the chosen territorial unit.